

BEOFAGADÁS ÉS KIREKESZTÉS

Zsidók és magyarok együttélésének lokális reprezentációi a dualizmus kori sajtóban*

A magyarországi zsidóság történetében a dualizmus időszaka az emancipáció, a magyarosodás és az asszimiláció korszakaként jelent meg, gazdasági és társadalmi szerepvállalásuk értelmezése a modernizáció fogalmához kapcsolódott, és a többségi társadalommal való konfliktusaikra is ez szolgált magyarázatul. A 19. századi antiszemitizmus, amelyben az „egyenlőtlen” gazdasági modernizáció során veszteségeket szenvedő hagyományos társadalmelemek (a középbirtokos nemesség, a városi és a falusi keresztény kispolgárság) sérelmei fejeződtek ki, a jogkiterjesztés folyamatát kívánta megakadályozni vagy visszafordítani, illetve a beilleszkedés hitelességét vonta kétségbe.¹

A jogegyenlőség és a nemzeti homogenizáció 19. századi eszményében gyökerező értelmezések azonban nem vették figyelembe a helyi társadalmak szociális és kulturális sokszínűségét, valamint – ezzel összefüggésben – a befogadás és a kirekesztés lokális gyakorlatait sem. A kérdés átfogó vizsgálatára nem vállalkozom a tanulmányban, de három település (Zalaegerszeg, Buda és Sátoraljaújhely) egy-egy periodikájának elemzésével árnyalni próbálok a kialakult képet. A kiválasztott lapok különböző politikai ideológiákra reflektáló értelmiség nézeteit közvetítették hasábjaikon, ezért indokolt a tulajdonosok, a szerkesztők és a munkatársak személyének és működésének a vizsgálata. Az újságcikkek azt is szemléltetik, hogy a szerzők az izraeliták, illetve a keresztény társadalommal való kapcsolataik megjelenítése során milyen nyelvi-retorikai eszközöket használtak, a sztereotipikus, előítéletes (vagy éppen attól mentes) gondolkodásmód milyen toposzaival éltek, és ezáltal milyen együttélési mintákat kínáltak olvasóik számára.²

A dualizmus utolsó évtizedeiben nemcsak Budapesten, hanem a vidéki városokban is nőtt az írni-olvasni tudók, valamint az újságokat olvasók száma,³

* A tanulmány az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

¹ *Karády Viktor*: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok. Bp. 1997.; *Prepuk Anikó*: Az újkori zsidóellenesség mint politikai ideológia. In: *Mozaikok. Előadások a magyar holokauszt 70. évfordulóján*. Szerk. Prepuk Anikó. Debrecen 2015. 29–53. Vö. *Prepuk Anikó*: Az asszimilációs paradigma fogságában: a polgárosodás kori magyar zsidó történet kutatásának sajátosságai. In: *Történeti Tanulmányok. XXIII.* Szerk. Bárány Attila. Debrecen 2015. 156–175.

² Vö. *Hanák Péter*: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében). *Századok* 119. (1985) 1079–1104.

³ *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892.* Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp. 1985. 38.; *Buzinkay Géza*: *Magyar hírlaptörténet 1848–1918.* Bp. 2008. 90–94.

és közöttük az értelmiségen és a tisztviselőkön kívül a kispolgárság különböző csoportjai (iparosok, kereskedők) is megjelentek. A választott településeken több lap alakult, melyek küzdelmet folytattak a táboruk (a példányszám) növelése érdekében.⁴ Ezt a szerkesztőknek és a cikkek íróinak is figyelembe kellett venniük,⁵ továbbá a lapok *Nyílt tér* rovatában az olvasók is megszólalhattak. Ha tehát a sajtót olyan kommunikációs rendszernek tekintjük, ahol a cikkek szerzői és olvasói, vagyis az értelmező közösség között interaktív kapcsolat létesül,⁶ akkor a lapok szövegeinek elemzése arra a kérdésre adhat választ, hogy az akkulturáció és az asszimiláció, valamint az antiszemitizmus hogyan jelent meg a helyi diskurzusokban. A vizsgált lapok kiválasztásánál szem előtt tartottam, hogy eltérő szellemi-politikai orientációjúak legyenek, az adott városokban élő zsidók más-más irányzathoz kötődjenek (ortodoxia, neológia, status quo ante) és a helyi társadalmak karaktere is különbözzön. (A sátoraljaújhelyi újság esetén az is szerepet játszott, hogy korábbi kutatásom során a *Zemplén* évfolyamait már tüzetesen átnéztem – más szempontok alapján, de e téma vizsgálata kapcsán is ez a periodika bizonyult a leginformatívabb forrásnak.)⁷

Magyar Paizs – a nemzeti nyelv és ipar védelmében

Borbély György,⁸ a zalaegerszegi állami főgimnázium magyar–latin szakos tanára 1900-ban alapította meg a *Magyar Paizs* című hetilapot, mely az országos iparvédő mozgalom, valamint a helyi iparvédő egyesület és a fogyasztási szövetkezet támogatójaként mutatkozott be, ám az iparosokon kívül a kiskereskedőket és a földművelőket is meg akarta szólítani, mivel a „kézi munka emberei tartják kérés tenyerükön az országot”. A hazai ipar fejlesztése egy átfogó kulturális programba illeszkedett: a lap a „nemzeti szellem” erősítésének és a közműveltség terjesztésének az eszköze kívánt lenni, s ennek a viseletben, a szokásokban,

⁴ Erről például az állandó előfizetésre buzdítás tanúskodik.

⁵ A korszak sajtóviszonyait jól ismerő Bíró Lajos, a Budapesti Napló munkatársa úgy érvelt, hogy az újság „nem írhat mást, csak azt, amit a közönség gondol. Semmiről nem írhat mást, semmit nem írhat másképpen.” Emellett szerinte a „sajtó állapota, helyzete, hangja, nívója annak a társadalomnak a képét tükrözi, amelyben ez a sajtó dolgozik, tanít, rikácsol, virágozik és revolverezik [...]. Aki sajtót mond, társadalmat mond.” *Bíró Lajos: A sajtó lélektanához. Huszadik Század* 9. (1908) 245–246.

⁶ Ez a szemlélet a német médiatörténeti kutatásokban rendelkezik nagy hagyománnyal. *Bernd Aswerus: Vom Zeitgespräch der Gesellschaft. München* 1993.

⁷ Vö. *Csikó Tamás: Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. A miskolci, a kassai, a nagyváradai, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944. Bp.* 1999.

⁸ Borbély György, aki 1900–1902 között volt a lap szerkesztője, elszegényedett székely köznemesi családból származott, a kolozsvári egyetemen szerzett diplomát. 1896-ig a tordai polgári iskolában tanított. Az életútjáról részletesebben lásd *Béres Katalin: Borbély György. Egy vidéki értelmiségi a századfordulón. In: Zalai Múzeum* 10. Szerk. Frankovics Tibor. Zalaegerszeg 2001. 205–216.

a zenében, az irodalomban és mindenekelőtt a nyelvben kifejeződő „ősi magyar jellegünk” védelmével kellett kiegészülnie.⁹

E nemes szándékokat megfogalmazó kiadó-tulajdonos azonnal országos visszhangot kiváltó botrányba keveredett. Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter a hozzá érkező panaszok nyomán, 1901 júniusában Borbélytól, mivel „nem megfelelő hangú” cikkeket közölt, továbbá tanári feladatait elhanyagolta, a lapszerkesztési engedélyt megvonta.¹⁰ A *Magyar Paizs* a névtelen feljelentések háttérében a helybeli kereskedőket, a takarékpénztár vezetőit, valamint Borbély tanártársát, a konkurens kormánypárti *Zalavármegyei Hírlap* munkatársát, Sebők Samut sejtette (aki cikkeiben a fogyasztási szövetkezetek ellen foglalt állást). A Katolikus Néppárt lapjai a zsidóellenesség és a zsidók azonosításának nyelvi kódjait alkalmazva álltak ki a szerkesztő mellett,¹¹ de az ügy alkalmat kínált a sajtószabadságról, a cenzúráról, illetve a tanári hivatásról alkotott elvi és politikai vélemények kifejtésére is. Tóth Béla, a *Pesti Hírlap* munkatársa úgy vélte, ha egy tanár „antiszemitaságot terjeszt, ám cselekedjék a legjobb hite szerint, csak katedrán ne üljön”. A neves író és műfordító tehát elítélte a cenzúrákat (a lapszerkesztés engedélyezését nem lehet attól függővé tenni, „megfelelő-e” a cikkek hangja – ebben kizárólag a sajtóbíróság lehet illetékes), az államnak viszont joga és kötelessége azok elbocsátása, akiknek a tevékenysége a tanári hivatással és méltósággal nem egyeztethető össze. („Rettenetes dolog, ha egy-egy város gyermekei annak láttára nőnek fel, hogy valamelyik tanítójuk felekezet ellen izgat.”)¹² A Magyar Gazdaszövetség folyóirata, a *Hazánk*, szintén a véleményszabadság elvéből indult ki, de azt a tanárok nemzeti hivatásával hozta összefüggésbe: az ő iskolán kívüli szellemi tevékenységük korlátozása kétséges, sőt veszedelmes, mivel (különösen a nemzetiségi vidékeken) az a magyar állam- és nemzeteszme erősítésének lehetőségétől fosztja meg őket.¹³

A századfordulón a liberálisok és a konzervatívok egyaránt a szólás- és sajtószabadságot védelmezték, ami az antiszemita „hangokat” sem korlátozhatta, az állam viszont a saját alkalmazottainak politikai véleménynyilvánítását kívánta kontrollálni. A *Magyar Paizs* körüli konfliktus informális módon oldódott meg:

⁹ A Magyar Paizs előfizetési díja 1917-ig, az újság megszűnéséig 4 korona, egy lapszám ára 8 fillér maradt, az előfizetők mégis évről évre hátralékot halmoztak fel. (A lapot megrendelő iparosok és kereskedők 4-5 sor erejéig ingyen hirdethettek.) Magyar Paizs, 1900. október 4.

¹⁰ Magyar Paizs, 1901. július 4.

¹¹ „Sebők Samu – született Schlesinger – nem a legjobb indulattal viseltetett a Magyar Paizs iránt, ami érthető és nem is vesszük ezt a magatartást rossz néven tőle. Fáj önöknek, kazar magyarok, hogy a szövetkezet az elevenükre tapintott, de még jobban fáj önöknek az, hogy öntudatra ébredt a magyarság és nem engedi többé magát az orránál fogva vezetni.” Alkotmány, 1901. július 14.

¹² Pesti Hírlap, 1901. július 16.

¹³ Hazánk, 1901. július 19.

a lap szerkesztését Kele Antal ügyvéd vette át, tulajdonos-kiadója és az egyik legaktívabb szerzője pedig Borbély György maradt. Sebők Samut a vallás- és közoktatásügyi miniszter a fogarasi főgimnáziumba helyezte át.¹⁴

Vajon mit jelentett a „nem megfelelő hang”, amire Wlassics Gyula rendeletben hivatkozott? A *Magyar Paizs* 1901 januárjában, a kolozsvári *Ellenzékkel* egy időben kezdte közölni Bartha Miklós *Kazárföldön* című cikksorozatát, mely a „lengyel zsidók demoralizáló és pusztító hatására” kívánta felhívni a figyelmet. A Függetlenségi és 48-as Párt országgyűlési képviselője az organikus társadalomszemlélet terminológiáját használta,¹⁵ és nemzeti, közgazdasági, valamint erkölcsi érveket sorolt fel a galíciai izraeliták bevándorlásával szemben, de a lap olvasói azzal is szembesülhettek, hogy a kazár idegen és különbözik tőlük. „Más a szokása, mint nekünk. Más az erkölce is. Más az életmódja, a célja, a vágya. Nem a néppel él, hanem a népen. Nem azt az ételt eszi, nem azt a munkát végzi, nem azt a ruhát viseli. Hazafias ösztöne nincs [...] Mindegy-e, ha a libanyáj helyett a görény marad meg, mely a nyáját elpusztította?”¹⁶ A szerkesztőnek sikerült Barthat állandó munkatársnak megnyernie, és bár Zala megyébe „kazárok” aligha telepedtek nagy számban,¹⁷ a kulturális idegenség szemléletes ábrázolása alkalmas lehetett az előítéletek helyi erősítésére és a „célcsoport” azonosítására. Ugyanakkor Borbély az 1901 végén immár kötetben is megjelenő cikksorozat bátor szókimondását és költői nyelvhasználatát méltató írásában az antiszemitizmus vádját határozottan visszautasította.¹⁸

Kele Antalnak a szövetkezeti eszméről írt cikksorozata szintén a „zsidókérdésre” fókuszált. A törzsökös magyarság sok évszázados küzdelem után jelenleg „gazdasági harcot” folytat, legnagyobb ellenfele a zsidóság, mely a kereskedelem és a „szatóctság”, a bankok és a takarékpénztárak, valamint a zszurnalisztika kilentized részét tartja a kezében, ezzel szemben földműves, béres vagy kubikos egyetlen egy sincs közöttük. Kele statisztikai adatokkal „igazolta” az izraeliták csoportsjátos foglalkozási szerkezetét, utalt a mobilitásuk irányára (a falvakban pénzkölcsönzéssel tőkét gyűjtők először a közelebbi, majd a nagyobb városokba telepednek), ami a jellemüket és a gondolkodásmódjukat is meghatározza. A megfeszített kétkezi munkával szemben furfanggal és ravaszsággal érvényesülnek, összetartóak és takarékosak, legfontosabb számukra a gazdagság, a vagyon

¹⁴ Magyar Paizs, 1902. szeptember 4.

¹⁵ „Egy élő, működő, hasznos organizmus pusztulása mindig fájdalmat kelt. A rutén organizmust egy évezred kapcsolta be a magyar nemzet testébe. Életközösséget fejtett ki köztünk a hosszú idő.” Magyar Paizs, 1901. július 4.

¹⁶ Magyar Paizs, 1901. július 4.

¹⁷ Vö. *Konrád Mikós*: A galíciai bevándorlás mítosza. *Századok* 152. (2018) 31–60.

¹⁸ Magyar Paizs, 1901. december 19.

és a haszon, továbbá műveltek és képzetek,¹⁹ ami ellentétes a magyar nép tulajdonságaival. (A magyarok bátrak és lovagiasak, nyíltak és szókimondóak, nemzeti foglalkozásnak a földművelést tekintik, a kereskedést és általában a „gseftelést” nem szeretik, az összetartás hiányzik belőlük, konzervatívok, az új eszméktől elzárkóznak, a holnappal nem törődnek, a sorsukat fátumszerűen a véletlenre bízzák, a materiális javakra és a tanulásra „kellő súlyt nem fektetnek”).²⁰

A zalaegerszegi ügyvéd érvelésében a létharc 19. század végén közkedvelt motívuma bukkant fel, lényegesebb azonban a zsidóságot és a magyarságot szembeállító nemzeti vagy népi karakterológia publicisztikában történő felhasználása. A magyarok nélkülözik a polgárosodáshoz szükséges (Kele által irigyelt) jellemvonásokat, amin fogyasztási és értékesítő szövetkezetek alapításával lehet változtatni. („Szövetkezés, szorgalom, takarékoság, kitartó munka és összetartás a siker kulcsa [...]. Tanulhatunk a zsidóságtól összetartást, szívósságot és életrevalóságot.”)²¹

A *Magyar Paizs* olvasói a zalaegerszegi izraeliták hitközségi szervezetéről és intézményeiről, valamint az együttélés mindennapjairól is rendszeresen olvashattak. Borbély György az egynyelvűségnek lelki egységet teremtő kultikus erőt tulajdonított,²² és lapját a magyarosítás szolgálatába állította. A hitközség 1902 júliusában új kántort választott, a pályázatra két „modern magyar” és egy magyarul nem (vagy alig) beszélő „lengyel” zsidó jelentkezett. A szerkesztőség szokatlan módon előbb a zalaegerszegi „magyar érzelmű” izraelitákat szólította meg (azt a véleményt kell támogatniuk, amit a lap olvasói is osztanak, hogy „lehetőleg nem kérünk a lengyel zsidókból”), majd az „ósi hívőknek” küldött üzenetet: „Önök szeretik a lengyel zsidót. Hát szeressék. Ki gátolhatná meg ebben Önöket? Csak akkor ne kiabálják tele torokkal bösz magyarságukat [...]. Nem vették észre, hogy Önök között sokan vannak, kik négy szemközt, de nyilvánosan is németül galagolyolnak? Lássák, ez nem tetszik a magyar szellemnek.”²³ Az 1868-ban a neológiához csatlakozó hitközség megosztott volt a kántorváltást illetően (ez a következő években is konfliktusokat okozott),²⁴ amit a lap a nyilvánosság elé tárt, és az olvasókra hivatkozva avatkozott a közösség belügyeibe. (Az eset után

¹⁹ Kele elismerően szólt arról, hogy a tanult és a szakképzett emberek több mint 50%-a zsidó, miközben az összlakosságon belüli arányuk körülbelül 5%.

²⁰ Magyar Paizs, 1902. július 10.; július 17.; július 24.; július 31.; augusztus 7.; augusztus 14.; augusztus 21.

²¹ Magyar Paizs, 1902. augusztus 7.

²² „Mindenható hatalmad van Szentlélek! Az egy nyelvű emberből több nyelvű apostolt csináltál, jer, tedd most egy nyelvűvé a nemzetet.” Magyar Paizs, 1903. május 28.

²³ Magyar Paizs, 1902. július. 10.

²⁴ 1902-ben az egyik „magyar” jelöltet (a soproni Weisz Emilt) választották meg, akit 1904-ben a magyarul nem tudó csernovici kántor váltott fel. Magyar Paizs, 1904. június 23.

Borbély György azt javasolta, hogy a budapesti „zsidóegyház” magyar nyelvű kántorképzést biztosító intézetet állítson fel.)²⁵

A *Magyar Paizs* számára ennél is fontosabb volt a vállalkozások, az üzleti élet nyelvének és „szellemének” magyarosodása. A cikkek több ízben kifogásolták, hogy az izraeliták ünnepein szinte valamennyi bolt zárva tart, a magyar termékek vásárlására buzdítottak és pellengérré állították az osztrák, cseh vagy német árukat kínáló kereskedőket. Az egyik szerző például Grünbaum Ferenc üzletének német nyelvű cégérét kifogásolta, majd kedélyesen hozzáfűzte, a „baj az, hogy a boltos szívét nem akasztották ki a »Lager Märzen Bier« feliratú plakát mellé, így mindenki láthatná, milyen magyar érzés szorult belé”.²⁶

A lap az üzleti etikát sértő törvénytelenésekre is felhívta a figyelmet. Az osztrák gyárosok Rákóczi, Kossuth és más „rebellisek” arcképével díszítik áruikat, hogy Magyarországon kelendőbbek legyenek, és a „bécsi rongyot” szepességi vászonként vagy a székely háziipar termékeként értékesítik. Ügynökeik a magyar kereskedők soraiból kerülnek ki, akik „elég hazafiatlanok, önzők és hitványak ahhoz, hogy az árukat magyar gyártmány címen sózzák a jóhiszemű fogyasztók nyakába”. A lokális tapasztalatát is megosztó szerző²⁷ ezért a hazai ipar védelmét, az önálló vámterületet, valamint a közvetítő kereskedők szigorú megbüntetését szorgalmazta.²⁸

A leggyakrabban bírált zalaegerszegi kereskedő Komlós M. Miksa volt, s ebből egy újabb, az egész várost foglalkoztató botrány kerekedett. A vásárlók többször panasztak, hogy az általa kínált, mint „kiderült”, bécsi ószereseiktől beszerezett kefék selejtesek, ezenkívül osztrák gyufát és cukorkát árul, a felesége pedig német nyelvű üzleti levelezést folytat, amit a lap gúnyos hangvétellű írásban tett szóvá.²⁹ Komlós a méltánytalanságért látványos elégtételt vett: 1907. január 6-án a Kereskedelmi és Társaskör nagytermében „kemény ökölcspást” mért Borbély György jobb szemére (más tudósítások szerint egyszerűen pofon vágta). Az affér következményeiről ugyancsak beszámoltak a helyi lapok. A kitűnő sportember hírében álló Borbély párbajozni akart (amit ellenfele visszautasított), a társaskör válaszmánya a „durva támadás” elkövetőjét kizárta tagságából, a szerkesztőt

²⁵ Magyar Paizs, 1902. július 17.

²⁶ Magyar Paizs, 1906. május 31.

²⁷ „Bécsi izraelita kereskedők küldenek zalaegerszegi magyar–zsidó kereskedőknek osztrák pánthlikákat, melyeken magyar kurucz nóták vannak felírva s ráfestve a pápa képe. Ez csak elég kontrászt!”

²⁸ Magyar Paizs, 1904. június 30.

²⁹ „Hogy szeretik ezt a Komlós nevet a germanizálók. Őnagysága Komlós Paula! Ön talán testvére a »Dampfsäge Verwaltung Brod – S. der Holzexploitations Actien-Gesellschaft Budapest« úrnak? Vagy mi a ménkű, hogy Önnel minden magyarországi kereskedő német nyelven levelez? Küldje őket a pokolba, és magát is, ha úgy van a dolog. Az ilyen fráterekkel meg kell szüntetni az érintkezést. Mert Magyarországon vagy magyarok vagyunk vagy magyarellenes gazemberek.” Magyar Paizs, 1907. január 3.

viszont maradásra kérte, a *Magyar Paizs* felháborodottan ítélte el az „ököljogot” és az inzultust az iparpártolást és a hazafiságot ért arcul csapásnak minősítette.³⁰ (A járásbíróság Komlóst, aki a *Zala* című lapban fejthette ki a véleményét,³¹ 120 korona bírságra ítélte.)³²

A sértett számára a legnagyobb elégtételt minden bizonnyal az ügy társadalmi-közéleti reakciója jelentette. Borbélyt az incidenst követően gróf Batthyány Pál, Zala vármegye függetlenségi („őszinte kurucz magyar”) főispánja látta vendégül, majd közleményeket bocsátottak ki, melyekben a megye „közönsége” megbotránkozását fejezte ki Komlós eljárásával szemben. A Korona Szállóban bankettet rendeztek a tanár tiszteletére, ahol a helyi intelligencia, tisztviselők, valamint iparosok és kereskedők (összesen 250-en) vettek részt. A legnagyobb hatású szónoklatot Bosnyák Géza misefai birtokos, a Függetlenségi és 48-as Párt Zala megyei elnöke tartotta,³³ és az estély végén díszalbumot ajándékoztak az ünnepeltnek.³⁴

A Komlós–Borbély-affér jól szemlélteti a nyilvánosságban elhangzó/leírt szavaknak mint cselekvésmódnak az erejét, valamint a személyes konfliktusok társadalmi és politikai kontextusba illeszkedését is. A *Magyar Paizs* nemcsak a honi iparfejlesztés programját és a helyi kisiparosokat pártolta, hanem olykor durva és fenyegető vagy gúnyos hangnemben a hazafiatlannak bélyegzett kereskedőket is bírálta, akiket felekezetiileg is azonosított. A lap korábban a hitközség autonómiájába tartozó kántorváltást, a Komlós elleni sajtókampányban az üzleti (privát) levelezést minősítette beavatkozást igénylő közügynek, a kereskedő viszont a felelőségért verbális erőszakra tettlegességgel válaszolt. A város közéletében rendkívül aktív, köztisztviselőként álló tanár inzultálása biztosan felháborodást keltett, az ügy jelentőségét azonban a sajtó alaposan felnagyította,³⁵ és az ezt követően

³⁰ A cikkíró arra is utalt, hogy Komlós Kohnról magyarosította a nevét.

³¹ Állítása szerint az ominózus levelet felesége nővére magyarul írta (és csupán a boríték felirata volt német nyelvű), egyébként pedig visszautasította, hogy a szerkesztő a magyarosítás ürügyével úriasszonyokat sértet. Tettét indulatával magyarázta, ami „ha nem is helyeselhető, de érthető”. Ezután kifejtette, hogy ő magyar kereskedő, partnereivel magyarul levelez, a könyveit is magyarul vezeti, és kevés város van az országban, ahol a kereskedelem „máris oly magyaros volna, mint Zalaegerszegen, de ez nem Borbély úr érdeme”. Zala, 1907. január 11.

³² Magyar Paizs, 1907. január 10.; 1907. január 31.

³³ „A seb, melyet hazánk édes nyelve védelmében kaptál, nem becstelenít, hanem felemel téged, épp úgy, mint a katonát, kit a harcban sebeznek meg.” Zala, 1907. január 17.

³⁴ Zala, 1907. január 12.; Magyar Paizs, 1907. január 17.

³⁵ A Zala megyei lapok többször publikálták, ezáltal erősítették azt az értelmezést, hogy Borbély pofonvágása valójában a magyar nyelv arculcsapásával azonos, és kiálltak a szerkesztő mellett. Lásd Magyar Paizs, 1907. január 10.; 1907. január 17.; Zala, 1907. január 17.; Balatonvidék, 1907. január 13.; január 20. A Népszava viszont némi malíciával utalt a jelenségre. „Nosza lett nagy ribillió. Borbély úr cimborái az elégtételadás egyik legkülönösebb módjához fordultak. Egy héten át gyűjtöttek aláírásokat a Borbély úr becsületének reparálására rendezendő banketthez. Egyik szónok a másik után dicsőítette

kibontakozó „mozgalmat” a hazafiságot demonstráló szimbolikus politizálás részeként (az 1905-ös, Zala vármegyében is élénk nemzeti ellenállás folytatásaként) értelmezhetjük.

Faragó Béla magpergető vállalata ugyancsak gyakran szerepelt a *Magyar Paizs* hasábjain, mely az elismerő tudósítások szerint a századfordulón több mint 150 embert alkalmazott, mintatelepet hozott létre, hazai és nemzetközi kiállításokon vett részt, és 1902-ben a „császári és királyi szállító” címet is elnyerte.³⁶ Faragót hazafias, szorgalmas és tehetséges vállalkozóként ismerték meg az olvasók, 1903-ban azonban ez az imázs negatív árnyalatokat kapott. Igricz Lajos, a gyár tisztviselője a *Nyílt tér* rovatásábjain hosszú cikkben számolt be tapasztalatairól. Legelőször azt rögzítette, hogy ő „antiszemita elveket” nem vall, és nem is lenne helyes, ha egyesek vétkeiért egy egész „fajt vagy nemzetiséget” hibáztatnánk. Azok a zsidók azonban, akik „kapzsi érdekeik” szerint, vagyonuk gyarapítására használják ki mások szorult helyzetét, továbbá törvénytelenégeket követnek el, megérdemlik a társadalom megvetését, ellenük a sajtó nyilvánossága a leghatékonyabb fegyver. Ezután tért át a gyáros „üzelmekre”, aki „Fischer ősi nevét cserélte fel a jóhangzású magyar névvel”, rőfösként kezdte a pályáját, majd rákokkal kereskedett, ez alapozta meg a vállalatát, mely „óriási” jövedelmet biztosít.³⁷ Ezt azonban úgy éri el, hogy a tobozokat gyűjtő parasztokat kihasználja (lopásra kényszeríti őket), a konkurens cégeket feljelenti, a hivatalnokait napi 14-16 órán át és ünnepnapokon is dolgoztatja, ráadásul a kiállításokon kapott díjakat pénzért vásárolta. („Emberi jogokat nem ismer, csak saját kapzsisága lebeg a szeme előtt.”)³⁸

Faragó a következő lapszámban válaszolt. Igriczet 1903 januárjától alkalmazta, aki a munkáját megbízhatatlanul végezte, ezért februárban felmondott neki. Faragó kijelentette: eredeti nevét és foglalkozását soha nem titkolta, sőt „örültem, mikor nevem magyarosításával névben is magyarrá lehettem, mint ahogy magyar vagyok testtel és lélekkel”. Üzleti könyvekkel és az alkalmazottai nyilatkozatával igazolta, hogy a vagyonát becsületesen szerezte, és Igricz egyéb vádjai is alaptalanok.³⁹ Faragó azt is kiderítette, hogy vádlója valódi neve nem Igricz, hanem Iricz,

Borbély cimborát mint a magyarosodás eszméjének egyik legkiválóbb bajnokát. Ezzel akarták lemosni a már 10 napos pofont a hazafiság eme vértantújáról.” Népszava, 1907. január 23.

³⁶ A cég fényőtobozok magvainak szaporításával és facséméték kereskedelmével foglalkozott. Magyar Paizs, 1901. december 12.; 1906. május 17.

³⁷ Igricz szerint egyetlen vagon fényőtoboz feldolgozásának tiszta haszna 3500 korona.

³⁸ Magyar Paizs, 1903. február 26.

³⁹ Faragó a vállalatáról számos információt közölt. A gyáralapításhoz egy évtizedes szorgalmas munkára, takarékos életmódra, valamint rokoni segítségre volt szüksége, és az előző évet veszteséggel zárta. A parasztokkal közvetlen kapcsolatban nem áll, a fényőtobozok szedését falusi szatócsokra és kocsmárosokra bízta. A konkurens körmenői céget valóban feljelentette, mivel jogtalanul „bitorolja” az „Első magyar magpergető” címet. Hivatalnokainak munkaideje reggel 8-tól délig és délután 2-től este fél 8-ig tart (tehát legfeljebb 9-10 óra).

nem jogász és nem is református, miként azt a csaló állította, hanem foglalkozás nélküli és zsidó. (Vallása ily módon kizárja a cikkébe foglalt „antiszemita problémák fejtegetésére való jogosultságát, evvel tehát nem foglalkozom”.)⁴⁰

Bizonyos, hogy az ügy részletei és a rágalmozás (?) pontos motivációi sem derülhettek ki a sajtóból, az azonban feltűnő, hogy a munkaadó és a munkavállaló közötti konfliktusnak azon nyomban felekezeti implikációi adódtak. Igricz a kapzsisággal, korrupcióval és más törvénytelen ségekkel vádolt főnökének zsidó származására (és eredeti foglalkozására) utalt, és Faragó sem mulasztotta el alkalmazottjának vallását nyilvánosságra hozni. A felekezeti hovatarozás tehát a személyiséget minősítő negatív jelentéssel közüggé vált, amit a szerkesztő összegző írása erősített meg. („Aki álnevet használ és idegen Istent imád, annak nemigen hiszünk.”)⁴¹

A *Magyar Paizs* nemcsak a megyeszékhely, hanem a környező falvak mindennapjairól is gyakran közölt cikkeket. Lengyel Ferenc gellénházi tanító Izrael Manó⁴² vegyeskereskedésébe invitálta az olvasókat, és egy szemléletes életképet mutatott be: „Pizkos kabátú, mosdatlan arcú ember fogad bennünket. Szivarba rejtett legyezők, zsebtükrök, *valódi* opálköves gyűrűk és *ezüst* láncok légiója nyer elhelyezést a kereskedő úrnál. Közben egy asszony jön, ruhába kötve hozza a babot lisztért. »Nyolc khiló« – mondja a kereskedő. Igaz, tizenketőt mutat a mérleg, de az asszony beleegyezően bólint [...]. »Nézze, itt a Julinak valók – mutatja a gyűrűket, ebből meg a Jóskhának« – és odatartja az óraláncokat. »Minek olyan a szegény embernek?« – szabadkozik az asszony. »Minek? Hát csak nem akharja lenézetni a gyerekeit avval, hogy nem vesz nekik.« Nyerve az ügy. Az önérzet és a nagyzás győzött.”⁴³

Németh Jenő zalaszentmihályi tanító szomorú megfigyeléseiről számolt be. A 12-15 éves fiúk a gabonát aratás után titokban „bizonyos mádi nevezetű ember” boltjába hordják, amiért szivart és pálinkát kapnak. Németh szerint ez a jövő nemzedék erkölcsi züllésének, valamint a hagyományos társadalmi értékek pusztulásának a jele. A falusi emberek életmódja és jelleme néhány évtized alatt megváltozott, szegényt és gazdagot, iparost és kereskedőt kielégíthetetlen fogyasztási vágy kínozt, a földművelők ruházata is megváltozott. Régen kenderből vagy lenből készített, ma a rumburgi vászonnak csúfolt silány portékából előállított ruhákat viselnek, a valódi gyapjúposztót tarka-barka morva és angol gyártmányú

⁴⁰ Faragó zsarolásért és rágalmozásért beperelte Igriczet, akit a törvényszék 200 koronára büntetett. *Magyar Paizs*, 1903. március 5.

⁴¹ *Magyar Paizs*, 1903. július 9.

⁴² Feltehetően beszélő névről van szó.

⁴³ Lengyel azt is szóvá tette, hogy az egyik zsidó 8%-os kamatra ad kölcsön (és ráadásként $\frac{3}{4}$ öl hasábfát és két mérő búzát kér), amit a falusi asszonyok selyemruhára költenek. *Magyar Paizs*, 1902. augusztus 21.; 1905. március 9.

szövet váltotta fel, melyből „sacket, redingot, smócking és a manó tudja miféle ing-ging készül.”⁴⁴

Borbély György *Hahóti magyarosítás* címmel közölt „néprajzi” tanulmányt. Alsó- és Felsőhahót a civilizációtól elzárt települések, tősgyökeres magyarok lakják, akik a helyi zsidók idegen hangzású neveit ragadványnevekkel helyettesítik. Ezek a testi jegyeikre utalnak (Hosszú Dávid, Ökörszem, Pestihalál⁴⁵), szójárásukra (Debadom⁴⁶), családi körülményeikre (Fias zsidó, Szapora), vagyoni helyzetükre (Tüke zsidó⁴⁷), valamint foglalkozásukra, amiből kiderül, hogy iparosok és földművesek is voltak közöttük (Lefejti,⁴⁸ Magvető).⁴⁹

A falusi tanítók írásaiban ugyanazok a motívumok ismétlődtek (pénzkölcsönzés, áruuzsora, a szesz mértéktelen árusítása, a paraszti birtokok megvásárlása), amit szociografikus érzékenységgel ábrázoltak. A szövegek ugyanakkor a gazdálkodás és a tradicionális életformák válságát, a múlt iránti nosztalgiát, a Gemeinschaft-eszmét, illetve egy naiv modernizmus- és kapitalizmusellenességet jelenítettek meg, és a szereplők kulturális kódokkal azonosítása (például az idegen kiejtés) alkalmas lehetett az általánosításra, a sztereotipikus zsidókép erősítésére. (A cselekményesítés a reprezentáció narratív megjelenítésének az eszköze, amit Maurice Halbwachs képnek, Serge Moscovici figuratív magnak nevezett.)⁵⁰ Az Alsó- és Felsőhahóton gyűjtött népetimológiában viszont a rosszindulatú gúnyolódásnak és az előítéletes gondolkodásnak nincs nyoma, és funkciója a másság megismerése, az idegenség érzetének oldása lehetett.

Buda és Vidéke – a keresztény faj védelmében

A századfordulón a főváros élénk sajtóéletében igény támadt egy-egy városrész társadalmi és kulturális életével foglalkozó lap kiadására. 1893-ban Schwartzter Ottó ideggyógyász, egyetemi tanár, az I. kerület polgári körének elnöke kezdeményezte a *Buda és Vidéke* megalapítását, melynek szerkesztésével Erdélyi Gyula⁵¹ újságíró bízta meg. A lap a polgárság közönyének megszüntetését és a városrész érdekeinek megvitatását, a helyi infrastruktúra és közegészségügy fejlesztését,

⁴⁴ Magyar Paizs, 1902. augusztus 7.; augusztus 14.

⁴⁵ Sovány, beteges szabó.

⁴⁶ Nem adom.

⁴⁷ Tökével rendelkező és pénzkölcsönző.

⁴⁸ Csizmadia.

⁴⁹ Magyar Paizs, 1908. július 2.

⁵⁰ *László János: Történelem, elbeszélés, identitás.* In: A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban. Szerk. Rákai Orsolya – Z. Kovács Zoltán. Bp. 2003. 161–162.

⁵¹ Erdélyi Gyula (1851–1912) református lelkész fia volt, jogot végzett, és 1893-tól haláláig szerkesztette a lapot. Az 1870-es évektől regényei, valamint különböző lapokban szépirodalmi tárcái, versei és elbeszélései jelentek meg.

valamint a legszegényebbek (a koldusok, a Gellért-hegy barlangüregeiben és a kőbánya „odúiban” lakók) nyomorának enyhítését tűzte célul, olyan kommunikációs fórumot kívánt tehát teremteni, mely a polgári ethoszt és a lokálpatriotizmust erősíti. (A közügyek intézése ebben a gondolatkörben az autonóm jogok gyakorlását és a kötelességek teljesítését jelenti.)⁵²

Az újság programja néhány év múlva megváltozott. Erdélyi a Millennium évében már a magyarosodás „szent ügyét” szorgalmazta, vagyis azt, hogy az emberek magyarul beszéljenek, érezzenek és a szokásaik is magyarok legyenek. Különösen indokoltnak látta ezt „ős-Budán” (mivel a lakosság többsége nem magyarul beszél), amin a Magyar Egyesület népszerűsítésével lehet segíteni. A magyarosítás a keresztény szellemiség erősítésével egészült ki, a *Buda és Vidéke* 1900-ban a pesti egyetemen kibontakozó kereszt-mozgalom harcos támogatója volt,⁵³ és a századfordulótól már nem a polgári kör, hanem a „keresztények lapjaként” jelent meg, amit a címdalán megjelenő kereszt szimbolizált.

Az átalakulással egyidejűleg a közölt írásokban szélsőséges antiszemitizmus szólalt meg. Erdélyi szerint a lap nehezen tudott a liberalizmus „béklyóitól” megszabadulni, holott ez – szerinte – a felvilágosodással és a humanizmussal együtt csupán mulasztásainkat elfedő jelszó, mellyel évtizedeken át kiszolgáltattuk hazánkat „egy idegen faj kapzsiságának és vagyongyűjtésének”. A szabadelvű korszak további vétkes illúziója a „zsidókkal való összeolvadás megkísértése”, mivel a lipótvárosi módos „divatszidók” hangzatos magyar nyelven éppúgy pusztítanak, mint a „német zsidó nyelven” beszélő galíciaiak.⁵⁴ Az emancipációs törvény eltörlése, az asszimiláció megkérdőjelezése és a zsidóság zárt kasztnak minősítése, az antiszemitizmus öntudatos vállalása⁵⁵ a középkori vérvádak felelevenítéséből, illetve az 1880-as évek Istóczy Győző által vezetett mozgalmanak eszméiből mérített,⁵⁶ ami a keresztény és a zsidó társadalom valóságos és szellemi szegregációjával és az alig leplezett fizikai erőszak fenyegetésével egészült ki. A keresztény felekezetek békéljenek meg egymással, minden tekintetben szakadjanak el a

⁵² Buda és Vidéke, 1893. január 6.

⁵³ Erről lásd *Szabó Miklós*: Az 1901-es egyetemi „kereszt-mozgalom”. (Adalék a magyarországi szélsőjobboldal előtörténetéhez.) *Történelmi Szemle* 13. (1970) 483–516.

⁵⁴ Buda és Vidéke, 1902. február 5.; 1904. február 20. (A budai és óbudai hitközség a neológ irányzathoz csatlakozott.)

⁵⁵ Erdélyi Gyula egyik vezércikkében úgy fogalmazott, hogy az „antiszemitizmust, mely egy cseppet sem veszedelmes szó, mint valami gyalázatot visszautasították [a „zsidó sajtó” munkatársai – Cs. T.], pedig ők antikeresztények, tehát az, aki az ő irányok ellen küzd, akármilyen nevet választ magának, antiszemita. Melyik keresztény magyar nem az, nyíltan vagy titokban az országban. Sokan tiltakoztak és tiltakoznak az antiszemita cím ellen, mert a zsidósajtó az antiszemitákat céltudatlan, műveletlen, aljas bandának nevezte”. Buda és Vidéke, 1900. augusztus. (A lap 1896-tól, több ízben a pontos datálás helyett, a hónapneveket adta meg.)

⁵⁶ *Kubinszky Judit*: Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890). Bp. 1976. 68–87.

zsidóktól és különböztessék meg magukat a keresztény jelvények által – szólította fel a lap az olvasókat 1901-ben, majd Luther Mártonnak a „zsidókérdés megoldására” javasolt hét pontját idézte.⁵⁷

A szellemi és a kulturális szegregáció eszerint a művészetekben, az irodalomban és a sajtóéletben valósítható meg, ahogyan a századfordulón az Óbudai Kisfaludy Színházban nagy sikerrel játszott *Sulamith* című daljáték bírálatában megfogalmazódott. A műkritikus nem ismerte el a „zsidó költészet” (például Kiss József és Makai Emil) létjogosultságát sem, és az ótestamentumi történetet feldolgozó *Sulamithot*⁵⁸ a „szeparatistikus zsidó szellem”, illetve a zsidó géniusz kinyilatkoztatásának minősítette, mely a keresztény irodalomban és a magyar lélekben jóvátehetetlen rombolást végez.⁵⁹ Borbély György zalaegerszegi lapjában a magyarosítás az egynyelvű ország, a *Buda és Vidék*ében a szellemi fajvédelem a homogén keresztény magyar kultúra eszményítéséhez vezetett, melynek kanonikus szereplői Erdélyi Gyula irodalmi ízlésének megfelelően Jósika Miklós, Vas Gereben, Balázs Sándor, esetleg Eötvös József és Kemény Zsigmond lehettek.⁶⁰

Ez az ideológia és frazeológia hogyan konkretizálódott Buda földrajzi terében, és a propaganda, a mozgósítás miféle eszközeivel fonódott össze? A cikkek több ízben kifogásolták, hogy a Várban, a Tabánban, Krisztinavárosban és Óbudán nincs „egyöntetű közszellem”, a társadalom részérdek szerint tagoldódik, és az izraeliták miatt a közérdekkel szemben a magánérdek jut érvényre. Buda valóságos telepe a „zsidó pénzembereknek”, márpedig az apostoli király székhelyének a keresztény szellem központjává kell válnia, történelmi múltja is erre predesztinálja. Ennek feltétele, hogy a tehetős keresztények vásároljanak telkeket és villákat, az „előkelőségek” nagyobb számban telepedjenek a várnegyedbe (a századfordulón csupán József főherceg, Hunyady grófné, a hercegprímás, a kalocsai érsek, néhány miniszter, főtitisz és „nagyobb” tisztviselő választotta lakhelyül), de a hegyvidékről, ahol szállodák, turistaházak és fürdőtelepek fognak épülni, s amely az „alsóbb néposztályok” számára is kedvelt kirándulóhellyé válik, a zsidókat szintén „ki kell zárni”.⁶¹ A lap tehát miközben többször szóvá tette a főváros „elzsidósodását” (és idézte a bécsi főpolgármester,

⁵⁷ „Először zsinagógájukat vagy iskolájukat fel kell gyújtani, és ami nem akar elégni, földdel be kell temetni, hogy soha többé ne lásson az ember azokból egy követ vagy salakot” stb. (A cikkíró hozzátette, hogy ezek a javaslatok törvényekbe ütköznek, tehát nem valósíthatóak meg, de a „zsidó faj veszedelmességét hangsúlyozzák.”) *Buda és Vidéke*, 1901. december. Az újságról röviden szól *Szabó Miklós: Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Bp. 2003. 195–196.

⁵⁸ A szindarab fordítója és rendezője Makai Emil közreműködésével a színház direktora, Kövessy Albert volt.

⁵⁹ *Buda és Vidéke*, 1899. november.

⁶⁰ *Buda és Vidéke*, 1902. augusztus.

⁶¹ *Buda és Vidéke*, 1901. december.; 1902. szeptember 20.; október 10.; 1904. április 11.

Karl Lueger Judapest-toposát), a budai kerületeket a keresztény középosztály kizárólagos lakhelyévé kívánta tenni.

A radikális antiszemitizmus konkrétabb, a mindennapi interakciókat meghatározó programja is megfogalmazódott. A *Buda és Vidéke* rendszeresen arra szólította fel az olvasóit, hogy keresztényeknél vásároljanak, zsidóknak ne dolgozzanak, a vendéglősök és kocsmárosok, ahogy az Bécsben és Drezdában is előfordul, ne szolgálják ki őket, amit az Országos Keresztény Szövetségnek kellene ellenőriznie. (Szükséges volna az Óbudai Takarékpénztárat a kezükből sürgősen kivenni.) A lakosság ne vásárolja a zsidó cégek regényeit, az iskolai olvasmányokból száműzni kell a modern írókat, akik „erkölcstelenségből és érzékiségből táplálkoznak”, de színházba is „minél kevesebbet küldjék a gyermekeket.”⁶²

A lap több alkalommal az olvasóktól kért „ébresztő hangokat”, és osztotta meg a tapasztalataikat. Az R. K. monogramú szerző szerint a *Buda és Vidéke* akadályozhatja meg, hogy a „jövő történetíróját félrevezessék a zsidó újságok”, majd külföldi újtjáról számolt be. Egy vasúti kocsiiban három zsidóval utazott és akaratlanul fültanúja volt beszélgetésüknek: minden tartózkodás nélkül kijelentték, hogy Magyarországon a „keresztények nem számítanak, húsz év múlva az ország a zsidók birtokába kerül és a magyar a zsidó szolgája lesz”.⁶³ Végül Erdélyi Gyula lapja már nemcsak a zsidósággal, mint közösséggel szemben uszított, hanem egyéneket név szerint bélyegzett meg. A *Zsidókert* című „bűnügyi” rovatban ugyanis hétről hétre hosszán sorolta fel a vétségeket és kihágásokat elkövető izraelitákat.⁶⁴

Nehéz lenne pontosan meghatározni az először hetente, majd 1900-tól havonta háromszor megjelenő és terjedelmében felére (négy oldalra) csökkenő *Buda és Vidéke* olvasóinak számát és társadalmi helyzetét,⁶⁵ továbbá azt is, hogy mi motiválta Erdélyit abban, hogy a szabadelvű lapot egyedülállóan szélsőséges (az 1940-es éveket idéző) kiadvánnyá alakítsa át.⁶⁶ Nyilvánvalóan hatott rá a politikai katolicizmus, a Néppárt megalakulása, valamint a századforduló pesti diákmozgalma, és olvasta Houston Stewart Chamberlain 1899-ben megjelent munkáját, mely a kereszténység faji értelmezését kínálta, illetve a zsidóság erkölcsi alacsonyabbrendűségét és a keresztény kultúrára gyakorolt

⁶² Buda és Vidéke, 1902. január.; március.; április.; augusztus.

⁶³ Buda és Vidéke, 1904. március.

⁶⁴ Buda és Vidéke, 1907. augusztus 15.; szeptember 15.

⁶⁵ A szerkesztő azt közölte, hogy sok lapszámot ingyen osztanak ki, mivel a vagyonosabbak több példányra fizetnek elő. (Az előfizetési díj egy évre 12 korona, egy szám ára 24 fillér volt.) Buda és Vidéke, 1902. október 30.

⁶⁶ Az újság a szerkesztő halála után megszűnt.

romboló hatását történetileg igazolta.⁶⁷ Az ideológia azonban cselekvési programmal egészült ki: a *Buda és Vidéke* a zsidók teljes elszigetelését (kirekesztését) célul tűző társadalmi mozgalmat kezdeményezett, amit az olvasók manipulálásával, kontrolljával, a kizárólagossá váló és végletekig egyszerűsített üzenet (az ellenségkép) folytonos erősítésével kívánt megvalósítani. Ennek hatását szintén nehéz megítélni, ám a közvetített viselkedésminták a lokális miliőben habitussá rögzülve hosszú távon élhettek tovább.⁶⁸

Zemplén – a haza és haladás védelmében

Borúth Elemér (1833–1886) mádi szőlőbirtokos elismert költőként alapított lapot 1870-ben. A Sátoraljaújhelyen kiadott *Hegyalját* még ugyanebben az évben *Zemplénre* keresztelte, mely a megye legolvasottabb és leghosszabb ideig (1944-ig) fennálló lapjává fejlődött.⁶⁹ Kezdetben hetente, az 1900-as évek elejétől hetente kétszer jelent meg, és a vármegye „szabadelvű hagyományainak” szellemében, a nemzeti művelődés és a népnevelés (a magyar nyelv és az irodalom) fejlesztését, a hazafiság élesztését, valamint a jog- és vallásügyenlőség „magasztos elveinek” tiszteltét és a nemzetiségek „testvéries érzületének” ápolását tűzte célul.⁷⁰

Az újhelyi és a megyei zsidóság magyarosodása, mely e program fontos eleme volt, számos kontextusban tárult az olvasók elé. 1902-ben a magyar nyelvű hitszónoklatról jelent meg Zemplén vármegye „művelt zsidóságának” címzett írás, mely e felekezet nagy részének „szellemi tespedését” bírálta.⁷¹ A közösségekre a belső viszályok, a vallási fanatizmus, a haszidizmus „lelki sötétsége” jellemző (a haszidok befolyása egyre növekszik), amivel szemben védekezni a magyar iskolákkal és

⁶⁷ Vö. *Erdélyi Gyula: A zsidók betévedése a történetbe.* Chamberlain nyomán. Esztergom 1909.; *Jakov Katz: Az előítéletől a tömeggyilkosságig.* Bp. 2001. 430–434.

⁶⁸ Erdélyi alakját Krúdy Gyula örökölte meg Szilveszter néven, aki Alvinczy Eduárd (a neves lótenyésztő és kártyajátékos, Szemere Miklós) bizalmasa volt, és feladata jórészt abban állt, hogy pártfogója lovainak jól hangzó neveket találjon ki. „Szilveszter [egy átmulatott éjszaka után] a budai hegyek között bolyongott. Lelki purgatóriumot tartott itt a fűbe heveredve, múzsájával szeretkezett, s a termékenységet számtalan apró papiros darabokon őrizte meg. A János-hegyi remetéskedés után szinte megtisztulva, megifjodva tért vissza az emberek közé: többé nem iszik, nem kockázik, bordalok helyett hosszú történelmi regényt ír, és kis lapot alapít Budán a helybeli érdekek támogatására, ami szintén legalább nyolcszáz pengőcske egy esztendőben.” *Krúdy Gyula: A vörös postakocsi.* Bp. 1913. 71.

⁶⁹ A lap szerkesztését 1886–1891 között Payzsoss Andor, a megyei árvászek elnöke, majd 1891–1902 között Dongó Gyárfás Géza levéltárnok végezte, a kiadó-tulajdonos 1893–1917 között Éhlert Gyula gyógyszerész volt.

⁷⁰ Zemplén, 1888. január 1.

⁷¹ A szerző nem ismert, a szerkesztő viszont megjegyezte, hogy a status quo hitközség egyik tekintélyes tagja kérte fel „e hazafias és okos” cikk közlésére. (Az újhelyi hitközség az 1868–1869-es kongresszus után status quo ante alapon szerveződött, majd 1886-ban ortodox, illetve a haszidok részvételével szefárd hitközség is alakult.) Lásd *Csorba Csaba: Szerettem volna, ha nem kísért a múlt.* Sátoraljaújhelyi zsidóságának története. Sátoraljaújhely 2017. 92–95.

a magyar nyelvű hitszónoklattal lehet. Az újhelyi status quo hitközség jó példát kínál: magyar hitszónoki állásra írt ki pályázatot, amit végül, mivel a jelöltek a „magyarság szempontjából” kifogásolhatóak voltak, ideiglenesen töltöttek be.⁷²

Kauffmann Ármin a sátorlajújhelyi úri családokat (a keresztényeket és az izraelitákat egyaránt) megfertőző epidémiáról írt: német nevelőnőket alkalmaznak, ami a társasági élet magyarosodását nehezíti, ráadásul a bonnok a hazai történelmet sem ismerik (Kossuthot például, „hazánk legnagyobb fiát” közönséges forradalmárként mutatják be, Hentzit és Haynaut ellenben az „egekig magasztalják.”) A hatosztályos magán leányiskolát vezető tanító (aki 1904-ben magyarosította a nevét Kozmára) elismerte, hogy a műveltség megkívánja a német nyelvben való jártasságot, ez azonban nem akadályozhatja a magyarosodást, és szerinte a német tanítását szakképzett óvónőkre és tanítónőkre kellene bízni.⁷³

A nyelvkérdés politikai és adminisztratív szempontjai a népszámlálások alkalmával kerültek előtérbe. A szerkesztő 1900-ban arról számolt be, hogy a varannói járás főszolgabírója a népszámláló biztosoknak tartott oktatást, és felmerült a kérdés, hogy a zsidó polgártársak anyanyelvüül mit írjanak a lajstromokba (mivel az általuk beszélt nyelv a héber, a német, a tót és a magyar keveréke). Tekintve, hogy a német jegyzése „inkorrekt és hazafiatlan” lenne, továbbá a Schulverein statisztikákkal igazolja a németajkú lakosság magas arányát, a biztosok elhatározták („oda fognak hatni”), hogy a zsidók lehetőleg ne a németet vallják anyanyelvüknek. Tíz évvel később Alexander Vilmos újhelyi könyvkereskedő és nyomdatulajdonos arra hívta fel a figyelmet, hogy a zsidó zsargont (a jiddist) beszélő polgárok nem németek, hanem magyarok, ezért őket magyar anyanyelvűeknek kell elkönyvelni.⁷⁴

A *Zemplén* a névmagyarosítás népszerűsítésének is többféle eszközt alkalmazta. 1881-ben arról írt, hogy Miskolcon névmagyarosító egylet alakult („derék volna, ha az izraeliták közül nálunk is élére állna valaki az efféle mozgalomnak”), hírt adott a névváltoztatásokról, és a lap fővárosi levelezője, az álnevet használó Mikrosz ugyancsak erre buzdított.⁷⁵ Szerinte az idősebb zsidókat sokszor az üzleti érdekek, az életkorral járó konzervatív felfogás (és talán némi hiúság) tartja vissza a névmagyarosítástól, a fiatalok azonban semmiképpen se tétováznak, mivel a német eredetű nevek arra a korszakra emlékeztetnek (a neoabszolutizmusra), mely a „legsötétebbek közül való a magyar történelemben”.⁷⁶

⁷² Zemplén, 1902. március 29.

⁷³ Zemplén, 1897. április 4.

⁷⁴ A magyarországi zsidóság sikeres nyelvi asszimilációját igazoló történeti munkák ezeket a módszertani problémákat rendszerint nem vették figyelembe. Zemplén, 1900. december 9.; 1910. november 19.

⁷⁵ A szerző Újhelyről került Budapestre és jól ismerte a helyi zsidó közösség életét.

⁷⁶ Zemplén, 1888. február 26.

E nemes kampányban az újhelyi zsidóság tekintélyes képviselője, Székely Áron ügyvéd is megszólalt.⁷⁷ Tárgyilagosan rögzítette, hogy a századfordulón Magyarország 17 millió lakosa közül 12 millióan idegen hangzású neveket viselnek, állami hivatalnokok, értelmiségiek és kereskedők is – elég csak Újhely piacára utalni: „mintha Ausztria provinciája lenne”. Székely ugyanakkor nem tagadta, hogy magyar nyelvű honfitársaink ragaszkodnak eredeti nevükhöz, aminek alapos oka van. Részint az „új magyarral” gúnyolódás (a kifejezést némely „dendy, gyephős és honatya” használja), részint pedig a megszokás és a pietas, mivel „ez köt bennünket a múlthoz, és ez ad erőt a jövőre”. Ám felül kell emelkedni mind ezen. „A magyar nemzettel egybeforrni akkor lehet, ha nemcsak érületben és nyelvben, hanem külsőképp is azok vagyunk [...] Ha szokás és nyelvi elválasztófal köztünk nincs: immár hadd dőljön az utolsó elválasztófal is!”⁷⁸

A magyarosodás folyamatának a zsidóság közösségi és az egyének életét is befolyásoló intézményes, szociokulturális és politikai szempontjai fogalmazódtak meg az újságcikkekben. A *Zemplén* nem kívánta a hitközségek autonómiáját megsérteni, ám a magyar nyelvű hitszónoklatot támogatta, amit a status quo irányzat „felvilágosult” tagjainak véleményeként közvetített, a kulturális haladással és a hazafisággal azonosított, és az ortodoxok, illetve a haszidok kritikájával egészített ki. Kauffmann Ármin az oktatás és a nevelés, valamint a középosztály szerepét hangsúlyozta a társasági és a szellemi élet magyarosodásában, ez azonban semmiképpen sem jelenti az egynyelvűség eszményítését (ami Borbély György lapjára volt jellemző). A népszámlálások a magyarosodás és a nyelvválasztás politikai implikációit hozták felszínre, és a kommentárok (a „módszertani kritikák” mellett: a jiddis nem azonos a némettel) arra is utaltak, hogy az anyanyelv a magyarsággal való azonosulásnak (az identifikációnak) legfeljebb az egyik tényezője lehet. A névmagyarosítást szorgalmazó Székely Áron részint a politikailag tudatos helyi elit véleményét fogalmazta meg (e tekintetben a *Zemplén* a 19. századi, klasszikus értelemben vett közvélemény megszólaltatója),⁷⁹ érintettként azonban bizonyára érzekelte ennek tudati-emocionális konfliktusait is (például a szokás- és valláshagyományok visszatartó erejét), aminek az írásában ugyancsak hangot adott.

A zugiskolák évtizedekig megoldatlan problémája szintén a zsidóság magyarosodását akadályozta. Az említett Mikrosz szerint interkonfesszionális érdekről, valamint Zemplén megye és a Felvidék művelődésügyéről van szó, és a Talmudra hivatkozott. Úgy vélte, hogy a hitsorsosok elfelejtik azokat a szakaszait, melyek a zugiskolákat ostromozzák, a „hazai” nyelv és a kultúra elsajátítását parancsolják

⁷⁷ Apja Singer Izrael rabbi, 1860–1894 között sátoraljaújhelyi tanító volt.

⁷⁸ *Zemplén*, 1898. október 16.

⁷⁹ *John Lukacs*: A történelmi tudat, avagy a múlt emlékezete. Bp. 2004. 123.

(azét a hazáét, melynek „jótéteményeit élvezik és árnyékában nyugodnak”), és arra tanítanak, hogy „az ország törvénye mindenkire törvény”. A szerző ezután Lów Lázár újhelyi rabbit kérte, hogy a zugiskolák káros voltára figyelmeztesse híveit (ide sorolta a népiskolát végzett tanulók számára fenntartott, jiddis nyelvű talmud tóra iskolákat is), a zsidó intelligenciát pedig a községi iskolák támogatására szólította fel.⁸⁰

Knopfler Sándor néhány évvel később (1891-ben) a kedvező változásokról számolt be.⁸¹ Véleménye szerint egy évtizede a felvidéki zsidóság nagyobb részét az a téves felfogás jellemezte, hogy a műveltség a vallásos erényt és a „faji jelleget” megöli, ezért Zemplén vármegye tanyája volt a „testi egészséget és a szellemi erőt veszedelembé ejtő” zugiskoláknak. Ma már azonban a tanköteles gyermekek a nyilvános izraelita elemi iskolákat, ahol pedig nincsenek, ott a községi iskolákat látogatják, és a hatóságok a néhány felfedezett zugiskolát teljes joggal zárják be.⁸²

A *Zemplén* nem csak az izraeliták véleményének adott hangot. Turkinyák Sándor csertészi görögkatolikus tanító 1887-ben azt tapasztalta, hogy a tanfelügyelő és a főszolgabírók figyelmeztetése ellenére a felvidéki zsidók továbbra is zugiskolákba küldik gyermekeiket (Csertészen a tankötelesek száma 60-70 fő), ezért szigorúbb ellenőrzésre van szükség. Meglehet – folytatta a lelkész – némelyek ebben antiszemizmust feltételeznek, ő azonban éppen ennek akarta elejét venni, és azt kívánja, hogy az „ügynevezett lengyel zsidó, aki jelenleg a Talmud tanai és egyéb felekezeti előítéleteken kívül semmi mást nem tanul, és felekezeti elzárkózottságában maga iránt általában megvetést kelt, végre valahára emberbaráti nevelésben részesüljön, és a más hitűek szeretetét és becsülését kivívja”.⁸³

A középfokú oktatás ugyancsak gyakori téma volt a *Zemplén* hasábjain. Az 1891-ben nyolcosztályossá alakuló újhelyi piarista gimnáziumban évről évre emelkedett a zsidó tanulók száma,⁸⁴ ezért Mikrosz azt szorgalmazta, hogy a hitközség és a vagyonos izraeliták támogassák a könyvtár fejlesztését, és alapítsanak ösztöndíjakat, melyekben a más vallású tanulók is részesülhetnek. A javaslatot konszenzus fogadta, a századfordulón Pesten tervezett felekezeti gimnázium ügye viszont sajtóvitát gerjesztett. Klein Simon ágcsernyői orvos ezt hazafiatlannak bélyegezte („el sem tudok képzelni derék hitsorsosaimról ilyen antiszemita dolgot”),

⁸⁰ Zemplén, 1887. március 13.

⁸¹ Knopfler az újhelyi status quo hitközség elemi iskolájának tanítója és a Zemplén tanügyi rovatának vezetője volt.

⁸² A lap 1900-ban arról írt, hogy Szerencs egyik zugiskolájában bizonyos Grünfeld Izrael újhelyi kocsmáros „tölcserzte a héber tudományt a szegény zsidó gyerekek cinegefogójába”. Zemplén, 1900. július 22.

⁸³ Zemplén, 1887. január 9.

⁸⁴ 1890-ben a diákok negyede (46 fő), 1909-ben 28%-a (106 fő) volt izraelita. Zemplén, 1890. július 6.; 1909. július 3.

az „asszimilálódás” szerinte a keresztény gimnáziumokban valósulhat meg, és ha valaki a Talmudot akarja tanulni, azt privát szorgalomból tegye.⁸⁵

A cikkekre először Székely Áron reagált. A gimnázium a magyar kultúrának és a zsidó felekezetnek egyaránt szolgálatot tesz, és az államot tehermentesíti. Ráadásul csak annyiban lesz zsidó, amennyiben ők tartják fenn, egyébként pedig vendégszeretettel fogadja valamennyi felekezet ifjúságát, ezért az asszimilációnak sem fogja útját állni. (Senkinek sem nézik majd a vallását, ahogyan nem nézik az újhelyi piarista gimnáziumban sem.)⁸⁶ Knopfler Sándor indulatosabban és személyeskedő hangnemben válaszolt. Az izraeliták sokáig nem nyithattak középiskolákat, mivel csak megtűrt lakók voltak és „felekezetszámba” sem vették őket, Klein pedig nem tesz egyebet, mint a „felvilágosult” pesti zsidók hazafiságát sérti meg, és falusi magányában írt „gyeplőre eresztett elmefuttatásaival” békétlenséget és bizalmatlanságot kelt a felekezetek között.⁸⁷

Az oktatásról és a nevelésről szóló írások világos kulturális értékrendet közvetítettek: a zugiskolákat kiszorító elemi iskolák és a gimnáziumok a zsidók műveltségének emelését, társadalmi mobilitását, a közösségek civilizatorikus haladását segítik. Ez azonban ezúttal is a befogadás és az asszimiláció gondolatköréhez kapcsolódott, ami olykor az együttélés idealizálásával és a hazafias retorika pátoszával egészült ki,⁸⁸ de a lap fórumot kínált a párbeszédre, az érvek ütköztetésére is.

A *Zemplén*, miközben a zsidók polgárosodását és társadalmi integrációját ösztönözte, a hagyományokról, szokásaikról és ünnepeikről is rendszeresen beszámolt. Sátoraljaújhelyen a purim napjaiban az esti maskarás felvonulásokat egész karavánok kísérték, melyek színes látványa „még a betegeket is az utcára csalta”. A sátoros ünnepek időszakában az izraeliták körében legkelendőbb a lélef és az eszrik (a lap felvilágosítása szerint a pálmaféle növény és a citromforma gyümölcs a természet megújulásának szimbóluma, és olyasfajta szerepük van, mint a katolikusoknál a barkaszentelésnek), a vallási buzgalom leginkább jom kippur ünnepe nyilvánul meg, melyet még a „legsabadelvűbb” izraeliták is megtartanak, és a beköszöntő új évszázad (1900.) számukra már az 5662. esztendő, ami 385 nappal álló szökőév.⁸⁹ Mikrosz Jeruzsálem elpusztításáról emlékezett meg. A zsidók a szomorú évfordulón imádkoznak, és az imákból merítenek reményt, hogy „eljö a kor, melyben egymás mellett élnek a felekezetek békekességben, és békéjüket hamis

⁸⁵ Zemplén, 1902. január 12.

⁸⁶ Zemplén, 1902. január 26.

⁸⁷ Zemplén, 1902. január 19.

⁸⁸ Klein Simon úgy fogalmazott, „ha együtt érzünk derék felebarátainkkal, ezek jószágos lelke magába fogadja a mi önzetlen érzelmeinket. A haza fogalma kizárja keblünkkel az idegenkedést, annak a hazáé, melyen kívül nincsen számunkra hely”. Zemplén, 1902. január 12.

⁸⁹ Zemplén, 1888. március 4.; 1889. október 13.; 1891. október 18.; 1901. szeptember 22.

próféták nem zavarják többé”.⁹⁰ Ezek az írások nem mélyültek el a zsidó hitéletben, miként a neológ, az ortodox vagy a haszid közösségek közötti különbségekben sem, a vallási rituálék és az életmódbeli szokások leírásának azonban szerepe lehetett a nap mint nap tapasztalt kulturális másság megismertetésében és elfogadtatásában.

Vajon az együttélés egészen harmonikussá vált a dualizmus kori Sátoraljaújhelyen? A város másik hetilapja, a *Felsőmagyarországi Hírlap* 1905-ben cikksorozatot jelentetett meg *Közéletünk élénkítése, baráti ismeretség* címmel, amelyet a társszerkesztő, Székely Albert ügyvéd (az említett Székely Áron bátyja) jegyzett. A szerző a narratíva szerint „barátjának” tapasztalatait és szavait idézte. A barát Buza Barnával, a *Hírlap* szerkesztőjével az utcán beszélgetett, és a városuk egyik legegészségesebb, nemesi előnevet viselő vezéregyéniségével elegyedtek szóba. „Ő született Buza, az én nevem pedig csak becsületes felvett magyar név, amelyet akkor szereztem, midőn öntudatra ébredtem, hogy a szívem, a lelkem össze van forrva édes hazám földjével – zsidó vagyok és ez az öreg úr, talán öntudatlanul, de megrogzított társadalmi megszokottságból nem méltatott arra, hogy öcsém urazzon [...]. Ha nem lettem volna zsidó, hacsak egy szemernyi nemesi előnevecském lett volna, akkor az öreg úr bizonyosan engem is felszólított volna, hogy bátyám urazzam, és többé ne nagyságoljam [ahogyan Buzának felajánlotta – Cs. T.]. Nála egy fiatal, de keresztény vallású ember »testvér«, de egy zsidó, akármilyen tisztességes és becsületes, csak »úr«.”

A következő történet szerint a barát akaratlanul fültanúja volt egy kávéházi beszélgetésnek, amit a függetlenségi kör bálja után úrhölgyek folytattak: „Istenem, hisz minden jó lett volna, csak annyi zsidó ne lett volna, ki nem állhatom őket [...] és szebbnél szebb jelzőket hangoztattak e kedves női ajkak erre a felekezetre.” Végül a barát még egy báli élményét mesélte el a cikkírónak. Az ifjak nem tudták eldönteni, melyikük táncoljon egy zsidó vallású úri leánnyal, és miután restelkedve egyikük sem akart e „nagy vállalkozásba” fogni, mert az ott lévő kisasszonyok ki-nevethetik őket, sorsot húztak, kire „essék ez a szörnyű teher.” A barát ezek után keserűen fakadt ki: „Vérünket és életünket, munkánkat és tehetségünket áldozzuk e hazáért, hát jogunk van követelni nyíltszívűséget, társadalmi egyenlőséget. Ha kell áldozni kultúráért, felekezeti különbség nélküli jótékonyágért, piarista templom restaurálásáért, akkor jó és derék a zsidó. Ha színészek jönnek és tele a színház a magyar színi irodalmat pártoló zsidókkal, akkor tolakodók és szemtelenek vagyunk.”⁹¹

A cikksorozatra Csapó Lajos, az újhelyi takarékpénztár tisztviselője a *Zemplén* hasábjain reagált. Szerinte Székely mondanivalójának lényege, hogy a

⁹⁰ Zemplén, 1887. július 31.

⁹¹ Felsőmagyarországi Hírlap, 1905. október 11.; 1905. október 14.; 1905. október 21.

keresztények a zsidókat „lenézik”, ezért nincs társadalmi érintkezés közöttük, amit tévedésnek minősített. A kívánt „keveredés” hiányának okai ugyanis kizárólag a zsidók. A keresztény asszonyok szeretnének az izraelita hölgyekhez közeledni, ám az öltözködésben ők „olyan luxust fejtenek ki, hogy mellettük a keresztények úgy festenek, mint mikor az úrnőt a szobalánya kíséri. Melyik asszonyban nincs annyi hiúság, hogy ezen egyszerűen túltegye magát”. Csapónak további érvei is voltak: lányaink szeretnének derék zsidó férfiakat hitvestársul, ám ők a házasságot „rideg üzleti szempontból” ítélik meg. Izraelita pedig nem adja lányát keresztény ifjúhoz, amire újhelyi példát említett. Az egyik zsidó „notabilitás” („nem visel pajeszt, sőt soha nem is viselt”) akkor sem egyezne bele ilyen házasságba, ha a férfiú bármilyen kiváló és okos volna, és akár „2000 hold tehermentes birtokot bírna Békés vármegyében”.⁹²

Székely Albertre az aktív közéleti szerepvállalás, a tettekben megnyilvánuló lokálpatriotizmus és nemzeti elhivatottság volt jellemző, életútja (a töredékes adatok szerint) a sikeres integráció, a társadalmi emelkedés és elismertség példájaként áll előttünk. Az újhelyi izraelita elemi iskolába, majd a piarista gimnáziumba járt, Pesten szerzett jogi diplomát. (1883-ban, 20 éves korában magyarosította a nevét.)⁹³ A századfordulón a Függetlenségi és 48-as Párt egyik zempléni vezetője, a Kazinczy Kör alapító tagja és részt vett az 1911-ben alakult felsőkereskedelmi iskola megszervezésében. A vármegye tiszteletbeli ügyészének választották, a világháborúban, bár túlkoros volt, harctéri szolgálatra jelentkezett.⁹⁴

1905-ben írt cikksorozata szellemi közérzetről tanúskodik és az életrajzi szubjektív reflexiója lehet. A bemutatott példák a társas kapcsolatok középosztályt identifikáló és összetartó rituáléiban jelenítik meg a megkülönböztetést és a kirekesztést, ami a magyar társadalom heves bírálatához vezetett. A narratív technika (az *én* rejtőzködése) az újságírói szereppel függhet össze, ám a történetek nyilvánossá tételével a személyes tapasztalat a közbeszéd tárgyává váló társadalmi jelenséggé alakult át. Nem is maradt válasz nélkül. Csapó a zsidókat hibáztatta az elkülönülés miatt (számára ez nem okozott túlságosan mély keserűséget), és bár konkrét esetre hivatkozott, szövegében a sztereotip gondolkodás és talán a reszszentiment indulata érhető tetten.⁹⁵

⁹² Zemplén, 1905. november 11.

⁹³ A harmadik fiú, Bernát, az apai példát követte, és az eredeti nevét megtartva, Szabadkán lett főrabbi, ami jelzi, hogy egy családon belül is eltérő „asszimilációs” stratégiák érvényesülhettek.

⁹⁴ Az életút 1944-ben Auschwitzban zárult le. Lásd *Febér József*: Egy sátoraljaiújhelyi magyar zsidó polgár. Székely Albert. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve 43. Szerk. Veres László – Viga Gyula. Miskolc 2004. 748–755.

⁹⁵ Vö. *Szabó Miklós*: Nemzetkarakter és reszszentiment. Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról. Világosság 22. (1981) 6. sz. 361–362.

A *Zemplén* 1889-ben országos visszhangot keltő, súlyosabb konfliktusról tudósított. Bermann Lipót, a status quo hitközség rabbija az utcán szembejövő úri egyénnel „összeördült”, és rövid szóváltás után az egyikük tetteleg bántalmazta. A békés természetű Bermann a főszolgabírónál tett panaszt, aki a kihallgatási jegyzőkönyveket a járásbírósnak továbbította.⁹⁶

A hitközség előjárói a következő lapszámokban a szűkszavú tudósítás pontosítását és kiegészítését kérték. „Összeördülésről” szó sem lehet, a csoport Bermann hátulról követte, a személyét és a felekezetet sértő beszélgetést folytattak (amit „tartalmánál fogva ehelyütt nem reprodukálhatunk”), és egyikük a gyalogjárón megpróbálta leszorítani. A rabbi úgy vélte, hogy a társaság „nagyfejű, műveletlen” egyénekből áll, ám kiderült, hogy öt „intelligens külsejű” fiatalember inzultálta, ezért udvariasan a következőket mondta: „Ha Ön nem tudja az illetet, tessék előremenni.” Erre az úriember „Micsoda illem? Ebadta zsidaja” – szavakkal a rabbit botjával megütötte.⁹⁷

A hitközség állásfoglalására, mely senkit sem említett név szerint, Thuránszky Zoltán joghallgató válaszolt. Ő nem kívánt a *Pester Lloyd* és más pesti lapok „szenzációhajhászásból felfújtt hangulatot és országos megbotránkozást kelteni akaró” cikkeire reagálni (és az ügyet „igazi értékére” leszállítani), ám a hitközség ellenes írása miatt, már csak jelen volt barátai „személyi és tisztviselői reputációja” érdekében is, kénytelen a tényeket megírni. Amikor észrevették, hogy előttük egy hosszú kaftános izraelita halad, egyik társa megjegyzésére csupán egyetlen kifejezést használt („juputy”⁹⁸), mire az ismeretlen ingerülten felkiáltott („Mi baja magának?”), majd durva kifejezésekkel támadta („többek között ezt mondta: »b.m.a.«”). E példátlan verbális agresszió önérzetében annyira sértette, hogy a férfit, akiben magaviselete alapján a rabbit nem feltételezhetette, sétapálcájával megütötte. Thuránszky szerint a hitközség a tényeket szándékosan torzította el, hogy a jelenlévő tisztviselőket kompromittálja, és e felekezet „az ellene való fagyűlöletet” bizonyíthassa.⁹⁹

A „tények” az újságcikkek alapján aligha deríthetőek ki, inkább az interpretációk érdekesek. A hitközség a rabbit ért inzultust a helyi zsidóság elleni támadásként értelmezte, és nemcsak jogi, hanem erkölcsi elégtételt kívánt, a sajtó – ebben az esetben szankcionáló – nyilvánossága ezt segíthette. Az atrocitást elkövetők, akik tettüknek nem tulajdonítottak jelentőséget, éppen ezt

⁹⁶ Zemplén, 1889. szeptember 29.

⁹⁷ Zemplén, 1889. október 6.

⁹⁸ A szó feltehetően sértő jelentését nem sikerült megfejtenem.

⁹⁹ A budapesti sajtó kiemelte, hogy az öt fős társaságban két szolgabíró volt. A hitközség Molnár István főispánnál tett panaszt, aki „méltatlankodását” fejezte ki, és megígérte, hogy gondoskodni fog a „teljes elégtételről”. Zemplén, 1889. október 20.; Fővárosi Lapok, 1889. szeptember 27.

akarták elkerülni, és az esetet magára vállaló Thuránszky az ismert módon védekezett (a zsidók a magyarokat „fajgyűlölőknek” bélyegzik). Ami pedig a társadalmi kontextust illeti, úgy tűnik, hogy egy rabbit kínosabb volt egy joghallgatónak vagy szolgabírónak, mint a köznépből származó „műveletlen” egyénnek tetteleg bántalmaznia.

A *Zemplén* a két fél álláspontját röviden és kommentár nélkül közölte, szándéka semmiképpen sem a botránykeltés, inkább a konfliktus tompítása lehetett. A felekezeti ellentétek az 1910-es parlamenti választás kampányában erősödtek fel a helyi sajtóban, és vezettek a politikai kultúrát és közbeszédet minősítő vitákhoz. Grósz Dezső ügyvéd a Függetlenségi és 48-as Párt kuruckodását és frázispolitizálását bírálta, és szerinte a „szabadalmazott hazafiak” mindenkit hazaárulónak neveznek, aki nem Buza Barnát,¹⁰⁰ hanem Tisza Istvánt támogatja.¹⁰¹ A cikkre Szirmay István, Zemplén megye tisztii főügyésze a *Felsőmagyarországi Hírlap*ban válaszolt. Grósz, úgymond, miközben az igazi hazafiakat támadja, érdemtelenül hivatkozik a nemzeti ideálokra. „Hogy jut Grósz Dezső Bocskay buzogányához? Aztán Kossuth palástja. Talán Krisztus palástját tetszett érteni? De hisz e felett a hagyatéki eljárás már rég befejeződött. Ott sincs Grósz úrnak semmi keresnivalója.”¹⁰²

Grósz a *Zemplén* hasábjain értelmezte ellenfele szavait. Szirmay kétségbe vonja a zsidó vallású honpolgároknak a magyar nemzet „történeti hagyományaihoz szerzett jogát. Az ilyen zsidószkodó vásári gúnyolódás a nemzeti hagyományok kizárólagos tulajdonát a fakó nemesi oklevél részére látszik vindikálni.” Majd figyelmeztette vitapartnerét, hogy ezzel a hanggal aligha lehet az izraelitákat a Buza-párt oldalára csábítani.¹⁰³ Szirmay önérzetesen vágott vissza: ellenfele meghamisította írását, és azt akarta elhitetni az olvasókkal, hogy a „zsidógyűlölet beszél belőlem, és [személyében] a zsidót akartam megbántani”. Ezzel szemben éppen az izraelitáktól kapta a legtöbb biztatást, akik közül sokan „nem akarnak belenyugodni, hogy Grósz Dezső legyen a prófétájuk”.¹⁰⁴

Az ügyvéd a Munkapárt egyik legaktívabb helyi vezetője és publicistája volt, ezért a támadások keresztüzébe került. A *Felsőmagyarországi Hírlap* arról tudósított, hogy Meczner Gyula főispán a zsidókat kampányvacsorára hívta

¹⁰⁰ Buzát, a Felsőmagyarországi Hírlap szerkesztőjét, 1906-ban a sátoraljaújhelyi kerületben képviselővé választották, és 1910-ben is ő indult. (1918-ban a Károlyi-kormány földművelésügyi minisztere lett.) Ellenfele a Nemzeti Munkapárt jelöltje, Kazy József államtitkár volt.

¹⁰¹ Zemplén, 1910. február 23.

¹⁰² Felsőmagyarországi Hírlap, 1910. február 26.

¹⁰³ Zemplén, 1910. március 5.

¹⁰⁴ Felsőmagyarországi Hírlap, 1910. március 9.

meg, ahol Grósz „pogromról” beszélt,¹⁰⁵ ezáltal felekezeti egyenetlenségeket gerjeszt, és miként a pártja, vallás szerint osztályozza az embereket. A megtámadott a *Zemplén*ben válaszolt: a *Hírlap* „szemenszedett hazugságokat” állít, és „ilyen fegyverekhez csak azok nyúlhatnak, akik a legpiszkosabb eszközöktől sem riadnak vissza.”¹⁰⁶

Buza Barna lapjának további muníciói is voltak. A választás előtt néhány nappal arról értesítette az olvasóit, hogy Lőw Lázár ungvári rabbi héber nyelvű „pásztorlevelet” intézett az újhelyi zsidókhoz, melyben a kormánypárt jelöltje mellett korteskedett. Ezután a rabbit támadta. Egész életében az ellenségeskedést szította a status quo és az ortodox irányzat között, egyébként pedig a helyi izraeliták 90%-ától „érzelemtenger” választja el.¹⁰⁷ A lap szerint a háttérben a szabadelvű Meczner Gyula áll, aki bámulatos ravaszsággal szövetségbe kötötte a zsidóságot, akár a legnagyobb ellenfeleket is a Függetlenségi Párt ellen: előbb Mezei Mórt, a haladó izraeliták országszerte ismert képviselőjét, majd Lőw Lázárt használta fel a kampányban. Ám a „becsületes, hazafias zsidóság fejét ezek a nagy pecsovicok sem fogják elcsavarni.”¹⁰⁸

A századfordulótól a sátoraljujhelyi lapok politikai szerepe felértékelődött, az 1910-es választási kampányban, mivel Buza Barna szerkesztő képviselőjelöltként indult, közvetlenül vettek részt. A szavazati joggal rendelkezők jelentős része izraelita volt,¹⁰⁹ ezért mindkét párt a megnyerésükre törekedett, ami – a függetlenségi kampányában – a politika világát egyaránt meghatározó ideológia, pragmatikus szempontok, valamint személyes attitűdök konfrontációjához vezetett. Szirmay István szimbolikus nyelvi kódokkal rekesztette ki politikai ellenfelét a nemzeti közösségből, majd hárította el az antiszemitizmus bélyegét. A Függetlenségi Párt publicistái¹¹⁰ azzal vádolták a főispánt és Reichard Salamont, Újhely izraelita polgármesterét, hogy a zsidókat (az ungvári rabbit is) politikai célokra használják, miközben az „igazi, hazafias” izraeliták támogatására számítottak. (A kampányban ezért a vallásos zsidók királyhűségének ismeretében azt is hangsúlyozták, hogy a párt nem a korona viselője ellen harcol, hanem a nemzeti ügy mellett áll ki.) Azt nem tudjuk, hogy a városban az

¹⁰⁵ A lap szerint a következőket mondta: „Tartani kell a katolikus elemtől, mert ez veszedelmes reánk. Csatlakoznunk kell a protestánsokhoz, mert ha ezt nem tesszük, oroszországi állapotok következhetnek. És ezt a mi pártunk képes ellensúlyozni.” Felsőmagyarországi Hírlap, 1910. május 18.

¹⁰⁶ *Zemplén*, 1910. május 25.

¹⁰⁷ Lőw Sátoraljujhelyen volt rabbi, 1886-ban az anyahitközségtől elszakadó ortodox hitközséget szervezte meg. 1887-ben került Ungvárra. Magyar Zsidó Lexikon. Szerk. Ujvári Péter. Bp. 1929. 543.

¹⁰⁸ Felsőmagyarországi Hírlap, 1910. május 25.

¹⁰⁹ Erről nincsenek adatok, 1910-ben a város össznépességének 30%-át alkották (5730 fő). Magyar Statisztikai Közlemények 42. kötet. Bp. 1912. 277.

¹¹⁰ Köztük szintén voltak izraeliták, például a kortesnótákat szerző Kroó József, a későbbi neves költő. Felsőmagyarországi Hírlap, 1910. február 23.; 1910. március 12.; 1910. március 23.

izraeliták milyen arányban szavaztak a kormánypárti és az ellenzéki jelöltre,¹¹¹ az azonban bizonyos, hogy a politikai törésvonalak felekezeti tartalmakkal telítődtek. Ily módon a politika aktív szerepet játszott a zsidók individuumbként és csoportként való azonosításában, illetve más csoportokkal való szembeállításában, ami alkalmassá válhatott nyílt vagy látens ellenszenvék és előítéletek keltésére és erősítésére.

Összegzés

A tanulmány bemutatta, hogy három város, illetve városrész dualizmus kori újságolvasói hogyan értesültek a környezetükben élő zsidó polgárokról, a lapok milyen együttélési mintákat kínáltak. Azt a nehezen megválaszolható kérdést is felvettem, hogy a cikkek tartalma vajon utalhat-e az olvasótábor gondolkodásmódjára. Bár az újságok szerkesztőinek és munkatársainak társadalmi helyzete hasonló volt (a nemzeti kultúra legfontosabb közvetítői: tanárok, tanítók, lelkészek, írók és ügyvédek), a reprezentációk eltértek egymástól. A *Magyar Paizs* kiadó-tulajdonosának programjában a gazdasági nacionalizmus és a nyelvi homogenizáció fonódott össze, ami a zalaegerszegi kisiparos társadalom érdekképviselőjében, valamint az üzleti élet magyarosodásában konkretizálódott. A gazdaság és a társadalom korporatív (kollektív) szemlélete több cikkben kiegészült a nemzeti karakter ábrázolásával, így alkalmassá válhatott az ettől idegen zsidósággal szembeni előítéletek keltésére. Az olvasók (és a zalaegerszegi társadalom) markáns csoportját ugyanis a kisiparosok alkották (az alacsony előfizetési díjak is ezzel függenek össze), akiknek a panaszaikról a lap gyakran tudósított,¹¹² és az írásaiknak is helyet adott. H. P. iparos például arról számolt be, hogy hiányzik a parlamenti-politikai képviseletük, és a céhrendszer megszűnése óta a „laza társadalmi összetartás teljesen meggyengítette azt az elismerést, mellyel eddig az osztálytársadalom az iparos osztálynak adózott [...] az iparosok nem foglalnak el olyan helyet a társadalomban, mely őket méltán megilletné”.¹¹³ Ezek a sorok a státuszinkonzisztenciára és a társadalmi izoláció

¹¹¹ A választást a sátoraljaiújrhelyi kerületben Kazy József nyerte, azt azonban a Zemplén és a Felsőmagyarországi Hírlap is elismerte, hogy Újhelyen Buza Barna 157 fős többséget szerzett (571-en szavaztak rá, ellenfelére 414-en). Ennek alapján a „bukott” képviselő „erkölcsi győztesnek” hirdette magát, lapja pedig a vereség okát is megtalálta: „A Munkapárt és a vármegye közigazgatási apparátusának segítségével sikerült a részeg tótoknak leszavazniuk az intelligens városi választóközönséget. Náluk volt az önmagát áruba bocsátó öntudatlan tömeg, a mi részünkön volt a polgári erény, a becsület és a tisztesség.” Felsőmagyarországi Hírlap, 1910. június 4.; 1910. június 8.

¹¹² Tökeszegénység, magas adók vagy a megrendelések hiánya a hazai és a külföldi gyárak konkurenciája miatt. Zalaegerszegen „700 iparos várja a munkát nap nap után, hogy betevő falatja legyen és társadalmi kötelességeinek megfelelhessen.” Magyar Paizs, 1903. február 26.

¹¹³ Magyar Paizs, 1909. március 4.

érzetére utalnak, ami az egzisztenciálisan is fenyegetett csoport tagjait nyitottá tehetette az említett előítéletek felé.¹¹⁴

A *Buda és Vidéke* missziója a keresztény kultúra védelme volt. A radikális zsidóellenesség mint társadalmi program a zsidóság teljes kirekesztését célozta, és a keresztény magyar társadalom – leginkább a középosztály – kohézióját kívánta megteremteni.¹¹⁵ Budán a századforduló évtizedeiben dinamikus társadalmi változások zajlottak, s az I. és II. kerületben az aktív és nyugállományú állami hivatalnokok, továbbá a kistisztviselők és hivatalszolgák, Kelenföldön a vasutasok, a II. és III. kerületben pedig a gyári munkások is egyre nagyobb számban voltak jelen.¹¹⁶ Ettől talán nem független az alakulásakor liberális lap szellemi orientációjának megváltozása, ami iránt az említett csoportok radikális kisebbsége fogékonnyá válhatott.

Az 1870-ben alakult szabadelvű *Zemplén* az emancipáció, a magyarosodás és az asszimiláció eszményét az együttélés konfliktusoktól sem mentes lokális gyakorlataiban, diszkurzív módon, az érintettek értelmezéseinek, a vitáknak helyet adva jelenítette meg. A lap víziójában egy „hatalmas és virágzó polgárság”, illetve az értelmiségen kívül iparosokból, kereskedőkből és földművelőkből álló középosztály megteremtése fogalmazódott meg: „középosztály nélkül nincs gátja a szervilizmusnak, a középosztály fejlesztője a tiszta, demokratikus szabadságnak”.¹¹⁷ Ez a felfogás a lapot olvasó sátoraljaújhelyi értelmiség és jómódú polgárság értékrendjével lehetett azonos.

A választott lapok szövegei a közvélemény, illetve a politikai kultúra részét alkotó közbeszéd alakulását is illusztrálták. A *Zemplén* a helyi (tekintélyes) értelmiség alkotta nyilvánosságot reprezentálta, a *Magyar Paizs* a szélesebb, a kispolgárságot is magába foglaló közvéleményt kívánta megszólaltatni. Az antiszemitizmust mint vallási vagy faji gyűlöletet mindkettő elutasította, előbbi a polgárok felekezeti azonosításától is tartózkodott. Ezzel szemben a *Buda és Vidéke* a zsidóellenességet mint a keresztény kultúra és a faj védelmét nyíltan vállalta, és a megjelent írások a néphangulatot befolyásoló, manipulatív és uszító hanggal egészültek ki.

¹¹⁴ Shulamit Volkov a németországi városi kisiparosok antiszemitizmusát a népi antimodernizmus részeként értelmezte. Lásd *Shulamit Volkov: The Rise of Popular Antimodernism in Germany. The Urban Master Artisans, 1873–1896.* Princeton 1978. 297–325.

¹¹⁵ Vö. *Uő: Leírt és kimondott szavak. Az 1914 előtti és a náci antiszemitizmus közötti szakadékról.* In: *A modern antiszemitizmus.* Szerk. Kovács András. Bp. 1999. 181.

¹¹⁶ *Vörös Károly: A fővárostól a székesfővárosig.* In: *Budapest története IV.* Szerk. Vörös Károly. Bp. 1978. 455–456.

¹¹⁷ *Zemplén,* 1900. szeptember 30.

RECEPTION AND EXCLUSION

The Perceptions of Jewish-Hungarian Coexistence in the Local Press in Post-1867 Hungary

By *Támás Csiki*

SUMMMARY

On the basis of three periodicals from three different Hungarian towns (Zalaegerszeg, Buda, and Sátoraljaújhely), the paper explores the perceptions among the local Jewish and Christian population of the Magyarization and economic and social roles of the Israelites, as well as of their faith-based events and group conflicts; that is, of all the factors used by historiography in the interpretation of assimilation or anti-Semitism. It also examines the patterns of cohabitation that these local papers offered to their readers.

Whereas the idealized conservative national character and the safeguarding of the interests of the traditional society of craftsmen, as featured in the *Magyar Paizs* of Zalaegerszeg, were liable to raise anti-Semitic prejudices, the radical anti-Semitism of *Buda és Vidéke* as a symbolic language system aimed at strengthening the cohesion of the Hungarian Christian middle class, while the liberal *Zemplén* presented the ideal of emancipation and Magyarization as the values of the local intelligentsia and wealthy bourgeoisie.